संत तुकाराम

प्रश्न – संत तुकोबांचे अभंग म्हणजे अभंग वाङ्मय-निर्मितीचा कळस आहे असे म्हटले जाते चर्चा करा

* संत तुकारामांच्या अभंगवाणीचे विशेष सांगा

* 'तुका आकाशाएवढा' या वारकऱ्यांच्या उक्तीचा परामर्श घ्या.

संत ज्ञानेश्वरांनी ज्या भागवत धर्माचा पाया रचला त्याला जगमगांला कळस, म्हणजे संत तुकाराम होत. तुकारामांनी खूप मोठ्या संख्येनी अभंगरचना केली. ते सर्व अभंग त्यांच्या गाथेमध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहेत. गाथेतील अभंगांची संख्या जवळपास पाच हजार इतकी आहे. मोठमोठ्या विद्वानांपासून ते सामान्य माणसापर्यंत त्यांच्या अभंगवाणी प्रत्येकाच्या अंतःकरणापर्यंत जाऊन भिडली. तुकारामांच्या जीवनात अनेक घडामोडी घडल्या. कुटुंबातील व्यक्तींचा मृत्यू, व्यापारात आलेले नुकसान इ. त्या काळात लोक अज्ञानात, अंधश्रद्धेत गुरफटलेले होते. समाजजीवनात विषमता व अज्ञान पसरलेली होती. अशा काळात सामाजिक आणि आध्यात्मिक उद्बोधनाची गरज होती हे तुकारामांनी जाणले. आणि या कळकळीतून तुकारामांच्या अभंगवाणीचा जन्म झाला.

* जीवन चरित्र –

वारकरी संप्रदायात ज्ञानोबानंतर * ही परंपरा पुढे चालविणारे थोर संत म्हणजे तुकाराम होत. तुकारामांचा जन्म इ.स. 1598 मध्ये देहू या गावी झाला. तुकारामांच्या वडिलांचे नाव बोल्होबा व आईचे नाव कनकाई. 17 व्या वर्षीच तुकारामांचे आई-वडील वैकुंठवासी झाले. त्यापाठोपाठ त्यांचे मोठे भाऊ (सावजी) पण वारले. संसारी जीवनात तुकोबांना अनेकदा आपत्तींशी मुकाबला करावा लागला. दुष्काळात गुरे ढोरे मेली. व्यापारात तोटा होऊ लागला. अशा तुकारामांनी संसारातून बाहेर पडण्याचा मार्ग शोधू लागले. आणि ते ईश्वरचिंतनात रममाण

Scanned with CamScanner

झाले. अशा बिकट अवस्थेत संसार करता त्यांचे दुःखे भोगून, गुरूंच्या प्रयोग करुन तुकारामांनी आनंदाची प्राप्ती करून घेतली व इ.स. 1649 मध्ये ते आनंदात विलीन झाले.

* मराठीतील वेद — *प्रयोजन / प्रेरणा

तुकारामांचे अभंग म्हणजे मराठी वेदच होय. तुकारामांचे अभंग ओळखून म्हणून विचारात घेतले जातात. 'वेदांचा तो अर्थ आम्हासीच ठावा' अशी गर्जना तुकारामांनी केली. अध्यात्माचे गूढ तुकारामांनी सोप्या भाषेत उकलून दाखविले. तुकारामांनी जे हजारो अभंग लिहिले ते काव्य करण्यासाठी नव्हे. त्यांच्या हृदयात वेळोवेळी जे दुःखाचे, भक्तीचे, समाधानाचे लोक-कल्याणाचे तरंगामागून तरंग आले, त्यांचेच प्रतिबिंब त्यांच्या अभंगातून उमटले. त्यांचे अभंग म्हणजे त्यांच्या हृदयाचे आरसे. 'करितो कवित्व म्हणाल हे कोणी / नव्हे माझी वाणी पदरीची' अशी त्यांची निरहंकारी भूमिका आहे. म्हणून तुकारामांचे अभंग हे महाराष्ट्राचे वेद म्हणून ओळखले जातात.

* अभंग निर्मिती मागील प्रेरणा —

(तुका) एकनाथांनंतर वारकरी संप्रदायातील श्रेष्ठ कवी म्हणजे संत तुकाराम होत. 'तुका झालासे कळस' असे संत बहिणाबाईंनी म्हटले आहे. त्या वारकरी पंथाचा पाया यादव काळात संत ज्ञानेश्वरांनी घातला त्या पंथाचा कळस तुकोबाने केला असा याचा आशय आहे. संत तुकाराम हे भागवत धर्म मंदिराचा

Scanned with CamScanner

कळस नसून अभंग वाङ्मय निर्मितीचा देखील कळस होता. म्हणून तुकोबांचे अभंग म्हणजे अभंग वाङ्मय निर्मितीचा कळस आहे असे म्हटले जाते.

तुकारामांची अभंगवाणी म्हणजे प्रभु भेटविलेला होय. हा भाव फक्त विठ्ठला संबंधी व्यक्त होतो. म्हणून तुकारामांचे अभंग विठ्ठलाच्या प्रेमातून निर्माण झाले. तुकारामांनी सर्व अभंग विठ्ठलाला उद्देशून गायिले. खाणे, बसणे, चालणे या सर्व क्रियेत विठ्ठल आपल्या सतत सोबत आहे असे तुकोबांना वाटते.

'जेथे जातो तेथे तु माझा सांगाती
चालविसी हाती धरोनिया'

विठ्ठल या शब्दाचे अंगाने तुकारामांनी केलेली जुळवणी आपल्याला दिसून येते. याचबरोबर लोककल्याणाच्या तळमळीतून तुकोबांच्या अभंगांची निर्मिती झाली.

विशेष → * सुधारी व्यक्तिमत्व —

तुकारामांच्या अनेक अभंगातून सुधारी व्यक्तिमत्व व्यक्त होतो. एकीकडे सुखासाठी सिंहासन रूप होणारा तुकाराम संतांसाठी 'मेण हुनी मऊ' होण्यास तयार होतो. अन्यायाच्या ठिकाणी जे प्रहार करतात, तुटून पडतात. सुधारी म्हणजे दोन बाजू असलेले व्यक्तिमत्व. एकीकडे हिमालयाचे पालन करणारा दुसरीकडे पाषाणाचे कोरणं असे हे त्यांचे सुधारी व्यक्तिमत्व म्हणून आपल्याला सांगता येईल. 'तोचि तैसा जाणे त्याची वेधाची पाऊले' ही त्यांची भूमिका विद्रोहकुल (प्रश्नाकृती) असलेली दिसून येते.

Scanned with CamScanner

* चाकरास काम हरवले तो सांगता येत नाही. किंवा त्यास जे हवे ते कोणीही ओळखू शकत नाही. पाण्याबाहेर काढलेली मासोळी जशी तडफडते त्याचप्रमाणे संसारात तुकोबांचे मन परमेश्वरासाठी तडफडते.
• माय । या लडिवाळ शब्दामुळे हा भाव गहिरा.

* तुकारामांच्या अभंगवाणीचे विशेष —

1) भावोत्कटता —

संत तुकारामांच्या आत्मपर अभंगातून त्यांचा उत्कट भक्तिभावाचा सहजस्फूर्त आविष्कार झाला आहे. संसार आणि देव या दोहींच्या सीमारेषेवर तुकोबा उभे आहेत अशावेळी देवासाठी त्यांचे चित्त तळमळत असताना दिसते.

"कन्या सासुराशी जाये । मागे परतोनी पाहे
तैसे झाले माझ्या जीवा । केव्हा भेटसी केशवा
चुकलिया माये । बाळ हुरुहुरु पाहे
जीवन वेगळी मासोळी । तैसा तुका तळमळी ॥"

लहान मुलगी सासरी जाताना पुन:पुन्हा मागे परतून पाहते हा दृष्टांत देऊन तुकोबांनी एक व्याकूळ भाव व्यक्त केला आहे. या कवितेतील तीनही प्रतिमा तुकोबांच्या हळव्या मनाची प्रचिती आणून देतात.

2) कवितेतील संघर्ष —

या शब्दात तुकोबांनी संघर्षाचे स्वरूप व्यक्त केले. मनावरचे नाम म्हणजे इत्यादि आहे

तुकारामांचे जीवनच संघर्षमय आहे. बाह्य सांसारिकतेबरोबरच अंतरंगामधला हे संघर्ष तुकारामांना करावा लागला. हिमालयाचे गौरीशिखर चढण्यासाठी किती पडावे लागले किती काटे टोचले या सर्वांचे हुबेहूब चित्र त्यांच्या अभंगात रेखाटले.

'रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग ।
अंतर्बाह्य जग आणि मन ॥'

अशी युद्धे लढत तुकाराम खेळत होते. त्यात आरंभी ते हरत होते, पण मनाला निर्धार होता आणि विचारी. त्यामुळे ईश्वराचा साक्षात्कार करून घेणे हे जे ध्येय त्यांनी स्वतः निश्चित केले ते पुढे कायम राखले.

Scanned with CamScanner

* त्याग आडरानाने भरलेले आहे, परमार्थाची साधने कुठलीआहेत हे पाहून लोकांच्या कळवळ्याने तुकोबांनी भक्तीचा घोष पिटला.

5)

(जाणते लोका दे उपदेश) * तुकारामांच्या अभंगवाणीचे स्वरूप

(आपला उद्धार उपदेशपर [illegible] तुकारामांनी उपदेश केले

3) उपदेशाची मेळभूमिका —

तुकोबांनी असंख्य अभंगातून भक्तीची शिकवण दिली. त्याग आडरानाने भरलेला आहे. परमार्थाची साधने कुठली आहेत. हे पाहून तुकोबांनी भक्तीचा घोष पिटविला.

"यारे यारे लहान थोर / याति भलते नारीनर ॥"

अशी सर्वांना हाक दिली.

"आम्ही वैकुंठवासी / आलो याची कारणासी

बोलिले जे ऋषी / साच भावे वर्ताया ॥"

अशा शब्दात तुकोबांनी आपली भूमिका स्पष्ट केली. त्यात आत्मविश्वास आणि अनुभवाचा कणखरपणा आढळतो. मोठ्या आत्मविश्वासाने तुकोबांनी उपदेशकाची भूमिका बजावली. आणि हे सर्व अभंग म्हणजे विश्वासमोत्यांच्या खाणीच आहेत.

* ज्यांच्या ढोंगी दुष्या, जाती नाही त्यांनी [illegible] फायदा होईल [illegible] [illegible] नाही [illegible] तुकारामांचा [illegible] उद्धाम [illegible]

4) परखडपणा —

तुकारामांची अभंगवाणी कठोर आणि परखड विचार मांडणारी आहे. ढोंगी, सोंगी लोकांवर तुकाराम प्रहार करतात. ढोंगी लोकांवर प्रहार करताना तुकारामांची भाषा फडकली नाही.

"देव्हाऱ्यावर विंचू आला / देव पूजा नावडे त्याला

तेथे पैजारांचे काम / अधमासी तो अधम ।"

असा सडेतोडपणा त्यांच्या अभंगात आहे. तुकारामांचा स्वभाव अतिशय तीव्र असा आहे. इतर संतांसारखा हळू असलेला अन्याय सहन करणारा नाही. म्हणून परखडपणा, सडेतोडपणा हे सुद्धा तुकारामांच्या अभंगवाणीचे साधू बलशाली विशेष म्हणून आपल्याला सांगता येईल.

5] प्रासादिकता –

प्रासादिकता हा तुकारामांच्या अभंगवाणीचा एक महत्त्वाचा विशेष आहे. तुकारामाच्या संपूर्ण अभंगवाणीत कुठेही अस्पष्टता अथवा संदिग्धता दिसून येत नाही. अभंगात अलंकार व यमक ही नाही, ज्ञानेश्वरांसारखे गूढ तत्त्वज्ञान तुकारामाच्या अभंगात नाही. रोजच्या जीवनातील अनुभव ते सहज मांडतात. म्हणून तुकारामांचे अभंग म्हणजे अनुभवाचे बोल आहेत, तत्त्वज्ञान आहे असे म्हटले जाते. कोणताही संदेश सहज सुंदर अशा सोप्या भाषेत ते सांगतात.

6) कवितेतील विनोद – (विनोदाचे दर्शन)

तुकारामांच्या अनेक अभंगातून अस्सल विनोदाचे दर्शन घडते. एका अभंगात मिथ्या ~~ढाल तल~~ पराक्रमाच्या शिपायाचे तुकोबांनी वर्णन केले. तो शिपाई लोकांना म्हणतो

'ढाल तलवार गुंतले हे कर ।
म्हणे मी झुंजार कैसा झुंजे ॥'

या अभंगात तुकोबांनी ढाल, तलवार, चिलखत, घोडा ही सर्व युद्धाची साधने असताना या सर्व साधनांची त्या शिपायाला अडचण वाटू लागते. याप्रमाणे परमार्थाची सर्व साधने माणसाजवळ असताना परमार्थ करायचा झाला त्याची कुरकुर असते. विनोदाची अशी अनेक उदाहरणे गाथेत आढळून येतात.

कागदी घोडे बद्दल उपहासाने

7) अल्पाक्षरत्व –

अल्पाक्षररमणीयता हे तुकारामांच्या अभंगाचे एक वैशिष्ट्य आहे. तुकारामांच्या अभंगवाणीत आटोपशीरपणा आहे.

थोडक्यात अभंगात खूप मोठा आशय, निश्चयात्मक अनुभव, सत्य व्यक्त करण्याची क्षमता त्यांच्या शैलीत आहे. त्यांची कविता आकाराने लहान असली तरी वाचकाशी हृदयसंवाद साधणारी आहे.

8) शब्दांचे महत्त्व – (तुकारामांचे शब्दब्रह्म) –

संत तुकारामांनी शब्दाचे महत्त्व अतिशय तन्मयतेने, प्रामाणिकपणे व्यक्त करतात. एका अभंगात तुकोबा म्हणतात

"आम्हा घरी धन शब्दांचीच रत्ने
शब्दांचीच शस्त्रे यत्न करू"

आमचे धन म्हणजे शब्द आहेत. वेळप्रसंगी शस्त्र म्हणूनही त्याचा उपयोग होतो. शब्दच आमच्या जीवनाचे जीवन आहेत. आमच्याकडे कोणी आले तर शब्दचा धन म्हणून वाटणार. [illegible] नव्हे तर शब्द देता येत आहेत. असे तुकाराम महाराज म्हणतात यावरून शब्दाला किती महत्त्व असते किंवा शब्दात किती सामर्थ्य असते. हे वरील अभंगातून सहजपणे लक्षात येते.

9) आनंदाचे तरंग –

तुकोबांची कविता जीवनातील आनंदाचा उत्सव साजरा करण्यासाठी निर्माण झाली आहे. अभंगात आत्मसाक्षात्काराची खोल अनुभूती व्यक्त होते.

"आनंदाचे डोही आनंद तरंग।
आनंदाचि अंग आनंदाचे ॥"

अशा तऱ्हेने तुकोबांचे अंग एका दिव्य आनंदाने भारावून गेले आहे.

Scanned with CamScanner

आनंदमय, ज्ञानमय, प्रकाशमय अनुभव तुकारामांच्या अभंगात दिसून येतो.

आनंद या शब्दाशी या कीर्तनाने राष्ट्र, लोक निर्माण केली आहे. सर्वेसही आत्मबोधाचा आविष्कार तुकोबांच्या अभंगातून होतो.

10) भक्ती भावाचा परिमळ –

तुकारामांच्या अभंगाचे प्राणतत्त्व विशेष म्हणजे भक्ती होय. त्यामुळे तुकारामांच्या अभंगाचा जन्म झाला. अनेक अभंगातून विठ्ठलाविषयी प्रेम व्यक्त होते.

'सुंदर ते ध्यान उभे विटेवरी
कर कटावरी ठेवूनिया ।।'

मुखात नाम असेल तर मोक्ष आहे. असे विठ्ठल नामाचे माहात्म्य त्यांनी सांगितले. त्यामुळे तुकारामांच्या अभंगात भक्ती-भावाचा सुगंध दरवळताना दिसतो.

11) अनुभवाचे बोल –

तुकारामांची अभंगवाणी ही अनुभवाची खाण आहे. अनुभवातून जीवन तत्त्व मांडणारे तुकाराम हे पहिलेच कवी होत. संसारातील परागंदामुळे आणि जीवनाशी झालेल्या अनेक दुःखामुळे तुकाराम म्हणतात

'सुख पाहता जवापाडे । दुःख पर्वताएवढे ।।'

किंवा

'नको मना गुंतू मायाजाळी
काळ आला जवळी ग्रासावया'

अशा पद्धतीने तुकारामांची अभंगवाणी मानवी जीवनातील सत्य अनुभव सांगणारी आहे. म्हणून त्यांचे अभंग हे अनुभवाचे काढे बोल म्हणून ओळखले जातात.

Scanned with CamScanner

12) सहज सुंदर दृष्टांत आणि सुभाषिते –

(तुकारामांनी आपले विचार पटवून देण्यासाठी सुंदर असे दृष्टांत सांगितले) तुकारामांनी अभंगाची रचना आत्मशोधासोबतच्या सामाजिक भावनेतून केली. तुकारामांच्या अभंगाची भाषा तत्कालीन महाराष्ट्रातील वाहुगन समाजाची भाषा आहे. (कुसलिक वाक्य)

'ताहे अपेक्षिला कोल्हा
सुखे खाऊ हाते मला,' | कानडीने केला मराठी भ्रतार दाकांचे उत्तर नाका न कळे.

एकास एक जेव्हा भेटतात तेव्हा ते एकमेकांचे स्वरूप जाणून घेतात. हा भाव तुकोबांनी येथील दृष्टांत करत व्यक्त केला.

जीवनातील विद्रुपता, कुरूपता, विसंगती, ढोंगी या प्रवृत्तीचा अडथळा होऊ नये म्हणून चिंतन केले. या प्रवृत्ती नष्ट व्हाव्यात या उद्देशाने उपदेश केले. आणि त्यातून 'वैश्विक सत्य' बोहर पडले म्हणूनच तुकोबांच्या अभंगाला सुभाषित लाभले

उदा –

1) नवा आणि मोठेपण | नया याताना भक्षण
2) दया क्षमा शांती | तेथे देवाची वस्ती
3) नाही निर्मळ जीवन | काय करील साबण
4) शुद्ध बीजापोटी | फळे रसाळ गोमटी.
5) सुख पाहता जवापाडे | दुःख पर्वताएवढे ऽ.

यासारख्या तुकोबांच्या अनेक उक्तींना मराठी साहित्यात सुभाषितांचे सामर्थ्य प्राप्त झाले.

~~समारोप~~ – * म्हणीसदृश्य स्वरूप –

1) मुंगी होऊन साखर खावे
2) कुत्र्याला क्षीर पचत नाही.
3) जैसे जैसा चाले ...'
4) कानडीने केला मराठी भ्रतार
5) आकाशावर गंगा आली.

* समारोप -

संत तुकारामांच्या अभंगवाणीस महाराष्ट्र वेद असे म्हटले जाते. कारण प्रपंच आणि परमार्थ यांची शिकवण लोकांच्याच भाषेत तुकारामांनी करून दिली. तुकोबांच्या अभंगवाणीस सर्वसामान्य माणसांना मार्गदर्शक ठरणारे तत्त्व आढळते. तुकारामांनी आत्मपर, करुणापर, उपदेशपर, प्रासंगिक नामसंकीर्तन पर ही लेखन केले. त्यांच्या कवितेत मनाचा सरळपणा, प्रांजळपणा व्यक्त झाला आहे. प्रखर आत्मनिष्ठा, मनाची उत्कट अनुभूती, सहज-सुंदर सुटसुटीत व साधी भाषा, दांभिकतेविषयी अंतरंगाची तळमळ अशा अनेक वैशिष्ट्यांमुळे तुकारामांची अभंगवाणी वैशिष्ट्यपूर्ण अशी ठरली. तुकारामांनी आत्मपरीक्षणाबरोबर समाज निरीक्षण ही केले. चिंतनशीलता हा सर्व तुकारामांच्या अभंगाचा लक्षणीय विशेष आहे. पाण्यात खडा टाकल्यावर ही असंख्य वलये निर्माण होतात. त्याचप्रमाणे तुकारामांचे काव्य पसरत गेले आहेत. हे मात्र आपल्याला विसरता येणार नाही.

संदर्भ -

1) संतकवी → श्री. दा. न. शिखरे
2) संत सा. सा. नामामूर्ती → गं. बा. सरदार
3) पुन्हा तुकाराम → दिलीप चित्रे
4) तुकाराम दर्शन → प्रा. सदानंद मोरे
5) आनंदाचा डोह → रा. ग. जाधव
6) मराठी कविता जुनी व नवी → वा. ल. कुलकर्णी
7) संत तुकाराम व्यक्तित्व आणि कवित्व → डॉ. पुष्पलता शंकर शेळके
8) पाच संतकवी → शं. गो. तुळपुळे.

Scanned with CamScanner